

УДК 352.07

Володимир Наконечний

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ САМОВРЯДНОСТІ НА РІВНІ МІСТА

У статті наводяться концепції місцевого самоврядування, проводиться аналіз теоретичних засад самоврядності на рівні міста.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, теорії місцевого самоврядування, місто.*

Постановка проблеми

Владні відносини, будучи притаманними будь-якому територіальному утворенню, охоплюють розгалужену структуру різнорідних органів публічної влади. Домінантного статусу серед них набувають система органів державної влади та органів місцевого самоврядування як різні асоціативні та громадські утворення. Аналіз окресленої проблематики стає можливим за умов, коли об'єкт дослідження включає в себе всю сукупність владних структур, які займаються управлінням розвитку території, забезпечують надання відповідних соціальних послуг населенню, беруть участь у вирішенні нагальних проблем місцевого значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Система органів місцевої виконавчої влади, не маючи чітко вираженої специфіки, яка притаманна великому чи малому місту, стала об'єктом дослідження багатьох науковців (В. Авер'янов, В. Бакуменко, В. Вакуленко, І. Дробот, В. Куйбіда, В. Мамонова, С. Саханенко, В. Тертичка, Ю. Шаров та ін.). Втім, теоретичні питання самоврядності на рівні міста, не набувши ґрунтового вивчення, характеризуються певною спорадичністю.

Виклад основного матеріалу

Мета статті полягає в узагальненні концептуальних підходів щодо розвитку місцевого самоврядування на рівні міста на основі аналізу теоретичних засад самоврядності.

Мета

Термін «самоврядування», з огляду на розмаїття його концептуальних інтерпретацій, ще не набув цілком точного, єдиного наукового значення. Ідейні витoki самоврядування, як і його певне практичне втілення, можна виявити ще в первісній, общинно-родовій демократії [3, с. 590]. В європейському політичному дискурсі концепт «самоврядування» з'являється наприкінці XIX ст. в Англії У тогочасну епоху пріоритетною інтерпретацією цього поняття стало його розуміння як управління найбільш зацікавленими громадянами певними справами, що становлять предмет їхнього інтересу. Таке управління здійснюється громадянами або безпосередньо, або через обрані ними органи без втручання з боку влади [7]. У 50-х роках XIX ст. термін самоврядування, будучи запозиченим з Англії, з'являється в Німеччині (Selbstverwaltung) та згодом – у 60-х роках – у Росії. Цікавим є той факт, що у Франції відповідного аналога не існує, натомість він замінений

концептами «децентралізація» чи «муніципальна влада» (pouvoir municipal).

Поняття «самоврядування» – як діяльність органів влади стосовно забезпечення умов життєдіяльності людей на відповідній території – використовується і на теренах України. Причому, більш пріоритетним наразі видається термін «самоврядність» як особлива форма організації влади у громаді, специфічна форма проведення віче чи інша форма організації місцевого життя. Поняття «самоврядування», з'явившись спочатку в політичному дискурсі України, здійснило експансію в теорію державного управління, де під самоврядуванням мається на увазі форма громадської організації влади на місцевому рівні.

Власне кажучи, можна виокремити два узагальнені підходи до розуміння поняття «самоврядування»: широкий та вузький. У контексті першого – широкого – розуміння державу можна вважати самоврядною організацією, яка має представницькі органи влади. Причому органом самоврядування наразі вважатиметься й парламент. Втім, більш пріоритетним для західних теоретиків є розуміння терміну «самоврядування» у вузькому контексті, коли вважається, що господарськими та іншими справами будь-якої адміністративно-територіальної одиниці керують її жителі, а не центральні органи влади. У такому розумінні поняття «самоврядування» стає синонімом місцевого самоврядування. Більше того, в окресленому контексті самоврядування виступає як самостійний політичний інститут, «у межах якого здійснюється управління місцевими справами в низових адміністративно-територіальних одиницях через організацію місцевих жителів, за згодою та при підтримці держави» [2, с. 556].

Таким чином, виникнення самоврядування пов'язане насамперед з протиставленням загальнодержавних та місцевих проблем, що детермінує розмежування сфер компетенції центральних та місцевих органів влади. При цьому, безумовно, уряд залишається носієм державного суверенітету, тоді як інститути самоврядування здійснюють свої повноваження у порядку та в межах, обумовлених верховною владою.

Слід зазначити, що проблематика самоврядування тісно корелює з проблематикою дослідження міста. Як зазначав Г. Спенсер, саме в містах виникали ліберальні практики, всупереч сталості та незмінності сіл. Адже саме ліберальні практики корелюють з принципами спонтанності та самоврядності. Г. Спенсер виділяв два типи соціальної організації: промисловий та войовничий [13, с. 6]. Промисловий тип соціальної організації, будучи заснованим на системі добровільної кооперації, виникав у містах. Войовничий тип соціальної організації співвідносився із системою насильницької кооперації, яка була притаманною для сільської місцевості. Добровільна кооперація, заснована на контрактах та угодах, певним чином передбачала наявність процесів самоврядності, що співпадало з вимогами ремісників та купців у містах.

Аналогічні погляди можна виявити в А. Сміта, який вказував, що ще з часів падіння Римської імперії в Єв-

ропі спостерігався більшим чином розвиток ремесел та торгівлі, але не землеробства [12, с. 66]. Тобто, в першу чергу розвивалися міста, де активно зароджувалися паростки самоврядності та процвітало вільнодумство.

У цьому контексті – з огляду на виявлення кореляції між самоврядністю та містом – цікавою видається етимологія терміну лібералізм, який, згідно з деякими джерелами походить від імені древнього італійського бога оплодотворення «Libe». У стародавньому Римі один раз в рік (17 березня) відбувалися Лібералії – святкування, які були присвячені прославленню цього бога молодими людьми, що здобули повноліття [8, с. 633]. Цікавим для нашого дослідження є той факт, що згодом «Libe» став вважатися богом вільних самоврядних міст, оскільки його ім'я було співзвучним терміну «libertas» (свобода) [17, с. 53].

Трактування поняття «самоврядування» відрізняється широкою концептуальною палітрою. У західній науковій літературі широкого поширення набуло визначення німецького теоретика Г. Єллінека, згідно з яким: «Самоврядування – це державне управління за посередництвом осіб, що не є професійними державними посадовими особами, управління, яке, на противагу державно-бюрократичному, є управлінням за посередництвом самих зацікавлених осіб» [6, с. 108].

На думку М. Лазаревського, поняття самоврядування доцільно експлікувати в двох взаємопов'язаних контекстах: з одного боку, як інститут децентралізації державного управління, а, з іншого – інститут, що самостійно вирішує нагальні проблеми місцевого значення в межах визначеного державою правового поля. «Місцеве самоврядування, – зазначає М. Лазаревський – є децентралізоване державне управління, де самостійність місцевих органів забезпечена системою такого роду юридичних гарантій, які створюють реальну децентралізацію, і разом з тим забезпечують тісний зв'язок органів місцевого державного управління з даною місцевістю та її населенням» [7, с. 57].

Нарешті, у концепціях найбільш відомих західних теоретиків місцевого самоврядування (наприклад, П. Ашлей [1, с. 203]) місцеве самоврядування визначається як здійснення місцевими жителями чи їх обраними представниками тих обов'язків і повноважень, що їм надані законодавчою владою та належать їм за загальним правом.

Місцеве самоврядування, констатує В. Мамонова, це – право та спроможність територіальної громади вирішувати питання місцевого значення під свою відповідальність або відповідальність створених нею органів [9]. На думку Т. Остапової, яка спирається на фундаментальні законодавчі акти, місцеве самоврядування слід трактувати як гарантоване державою право та реальну здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах чинного законодавства [10].

Сутнісне наповнення місцевого самоврядування значною мірою залежить від схильності до тієї чи іншої теорії його становлення. У процесі багатовікової історії цього інституту наукова думка висувала чимало суперечливих теорій. Однією з них є так звана теорія вільної громади (вона також відома як «теорія вільної пашні»), яка виникла на початку XIX ст., коли справами та майном громади розпоряджались державні чиновники. Ця система привела господарство громади до повного занепаду. Тому потрібно було науково обґрунтувати необхідність обмеження втручання бюрократичного центру в систему ведення господарства громадою.

Представники «теорії вільної громади» доводили, що право громади самостійно вести власні справи має такий же природний і невідчужуваний характер, як права і свободи окремої людини. Будь-яке пряме втручання держави у власні справи громади є порушенням її прав. «Теорія вільної громади» висувала принцип виборності органів місцевого самоврядування членами громади, положення про поділ справ, якими відає громада, на власні справи і справи, що доручає їй держава, а також вимогу про те, що державні органи не мають права втручатися в компетенцію громади. Вони лише стежать за тим, щоб громада не виходила за рамки своєї компетенції. Відповідно до цієї теорії, самоврядування є управлінням справами не державного управління, а власними справами громади. Ці справи і завдання – суто господарські, з точки зору держави – нібито другорядні. Одні автори прагнуть ототожнити самоврядні одиниці з приватними союзами і корпораціями, науковими і благодійними організаціями, навіть із промисловими компаніями, а інші відносять діяльність громади до публічно-правових, але не державних справ.

Широкого поширення набула юридична теорія або теорія «самоврядних одиниць як юридичних осіб» (розробники – Г. Єллінек, О. Лабанд, Є. Мейер, Н. Коркунов, Б. Чичерін та ін.). Відповідно до неї органи самоврядування виконують функції державного управління, але не є органами держави як особливої юридичної особи, а міської чи не міської громади – провінції, територіальних та інших союзів. Усі самоврядні одиниці – суб'єкти наданих їм урядових прав, і ці права надані державою названим одиницям у повне володіння. Керівництво справами громади повинне бути надане органам самої громади, а не органам держави. Звідси – необхідність виборних комунальних органів на противагу органам, що призначаються урядом. У цій теорії, що має суто логічний характер, зовсім відсутня соціальна складова.

Означені концепції в тій чи іншій мірі та в різних тлумаченнях протиставляють комунальні й державні засади. Їх об'єднує так звана суспільна теорія самоврядування, в якій головною рисою управління вважався його недержавний та переважно господарський характер. Місцеве самоврядування розглядалось переважно як вираз волі спільнот розвиватись відповідно до своїх власних пріоритетів. Її теоретичні основи можна знайти у відомій роботі А. де Токвіля «Демократія в Америці», де йдеться про громадські інститути, які відкривають народу шлях до свободи і вчать його користуватися цією свободою [15, с. 65]. А. де Токвіль на перше місце ставить політичний критерій – устрій суспільства вільного, демократичного, який заснований на громадських механізмах.

Первісним джерелом влади, за А. де Токвілем, є не держава в особі своїх представницьких органів і навіть не «нація», і не «народ», як це звичайно декларується в законі, а «індивіди», що добровільно об'єднуються з іншими на основі своїх «невідчужуваних прав», керуючи своїми власними справами. Саме за таких умов і при таких взаємозв'язках у людей формується «шира громадянська самосвідомість». Це означає, що самі люди є «правителями» і виступають як «колективний автор» умов і порядку правління. З феноменом громадянської свідомості пов'язується наявність у людей почуття відповідальності, здатності порівнювати свої інтереси з інтересами ближніх і погоджувати їх.

У системах правління, заснованих на принципах самоврядування, А. де Токвіль вбачав реальну альтернативу «державній автократії». Аналізуючи та високо оцінюючи досвід американської демократії, він ствер-

джував, що система права, сумісна з потребами самоврядування, повинна базуватися більше на розмаїтості, в тому числі широті охоплення, ніж на «однаковості» та «вичерпному регулюванні». Його ідеал – суспільство, що будується на принципах взаємодопомоги і функціонує як безліч асоціацій і громад з відповідними взаєминами, які мобілізують самоврядний потенціал людей [15, с. 63–65]. Таке суспільство виступає базою для появи та функціонування самоврядування як особливого суспільного інституту. «Суспільство діє цілком самостійно, управляючи саме собою» [15, с. 63]. Таке широке трактування інституту самоврядування виступає відповідним регламентним обмеженням функціонування держави як соціального інституту. За цих умов зовсім іншого розуміння набуває державна монополія на примус, адже він тепер обмежується паралельним існуванням урядових одиниць, що виконують багато функцій, які за призначенням концентруються в руках центрального уряду. Звідси в Америці широкого поширення набули поняття «state government», «local government» та ін.

За таких умов урядові структури виступають як особлива форма врядування та організації системи владних відносин, але цим не вичерпується самоврядний потенціал суспільства. Відомий американський політолог Вінсент Остром зазначає: «Неможливо зосереджувати увагу лише на урядах. Необхідно враховувати і те, як люди думають і відносяться один до одного і як саме складається вся система їхніх взаємовідносин... Тільки за таких умов стає зрозумілою концепція демократії, яка означає правління народу» [19, р. 32–33].

При цьому більшість американських дослідників специфічно трактують поняття «джерело влади». Воно концентрується не в народі, групі людей чи особі як носії влади, а, насамперед, в Акті узгодження різних інститутів влади, різних урядів, різних структур, що здійснюють управління, своїх можливостей та своєї участі в забезпеченні прав і свобод індивіда.

Тому концептуалізація систем правління в тому чи іншому сенсі спирається на різноманітне трактування самоврядування та самоврядності. У цьому контексті заслуговує на увагу суспільна теорія самоврядування, яка одержала своє обґрунтування також у працях російських дослідників: В. Н. Лешкова та А. І. Васильчикова. В. Н. Лешков, ґрунтуючись на ідеях про самотність російської громади та її невід'ємних прав, виступав за незалежність місцевого самоврядування від держави, за необхідність рівної участі у виборах усіх членів земств, тому що вони пов'язані однаковими суспільними, земськими інтересами.

А.І. Васильчиков, автор тритомного дослідження «Про самоврядування», зазначав, що самоврядування – це «такий порядок внутрішнього управління, при якому місцеві справи та посади виконуються та займаються місцевими жителями» [4, с. 1]. Тобто автор головну ознаку самоврядування побачив у специфіці його суб'єкта – людей, що мешкають у певній місцевості. Протиставляючи місцеве самоврядування бюрократичному державному порядку управління, він дійшов висновку, що місцеве самоврядування є далеким від політики: воно має власну особливу мету й особливу сферу діяльності.

Суспільній теорії самоврядування протистоїть держава. Її поширення було викликано подіями другої половини ХІХ – початку ХХ ст., зокрема, зростанням процесів урбанізації, індустріалізації, ускладненням системи соціальних зв'язків, що значно підірвало відчуття самодостатності громади, яке культивувалося представниками суспільної теорії. Державна теорія роз-

глядає місцеве самоврядування як частину держави. Самоврядування зводиться до покладання на місцеве суспільство, точніше, на його виборні органи, здійснення завдань державного управління. З цього погляду, будь-яке управління публічного характеру є справа державна. Не відокремлення місцевого суспільства від держави, а навпаки, заклик цього суспільства до служби державним інтересам і цілям складає головний зміст місцевого самоврядування.

Державна теорія вперше була сформульована Р. Гнейстом і Л. Штейном. Перший теоретик відомий як основоположник політичного напрямку у межах загальної державної теорії самоврядування, другий – юридичного. Р. Гнейст вбачав основи самоврядування суто в політичному аспекті – в особливостях формування органів місцевого самоврядування. Він вважав, що одна лише виборність органів і посадових осіб місцевого самоврядування ще не гарантує реальність місцевого самоврядування, його самостійність. Залежність будь-якого чиновника, на думку Р. Гнейста, обумовлена тим, що служба для нього – джерело засобів існування. Він змушений служити далеким йому інтересам у силу свого економічного становища. Тому Р. Гнейст пов'язував місцеве самоврядування із системою почесних і безоплатних посад [5]. Він та його прихильники вбачали підстави самостійності органів самоврядування в особливостях порядку їхнього формування, заміщення окремих місцевих посад.

Л. Штейн вважав, що специфіка місцевого самоврядування полягає в тому, що самоврядні територіальні колективи є особливими суб'єктами права, особливими юридичними особами, що вступають з державою в юридичні відносини. Саме ця обставина відрізняє органи місцевого самоврядування від державних органів, що діють від імені та в інтересах держави, не маючи яких-небудь інших, відмінних від державних, власних інтересів. Тому між державою і місцевим самоврядуванням неможливі юридичні відносини [18, с. 19–20].

Представники теорії дуалізму муніципального самоврядування намагалися знайти компроміс між прихильниками двох крайніх точок зору на природу місцевого самоврядування. На двоякість місцевого самоврядування вперше звернув увагу французький дослідник Туре ще в 1790 р. У Росії цей підхід отримав розвиток у працях Б. Н. Чичеріна, який виокремлював у місцевому управлінні два начала: урядове та суспільне. Б. Н. Чичерін місцеві общинні союзи відносив до розряду громадських, які утворюються задля задоволення особливих інтересів своїх членів. Але він вважав, що водночас їм надається влада для виконання державних вимог, відповідно вони стають «носіями державних функцій» [16, с. 88].

У сучасній науці соціальна природа місцевого самоврядування розглядається в межах концепції дихотомічного походження владних органів місцевого самоврядування. З одного боку, місцеве самоврядування є частиною держави, а, з іншого – елементом громадянського суспільства. Справа в тому, що природа органів місцевого самоврядування має ознаки і держави, і громадянського суспільства, які органічно поєднані між собою в системі управлінської діяльності органів місцевого самоврядування. «Ця теорія, – відмічає П. Стучка, – прирівнює державу до живого організму. Державна – це складна особистість. Нижча організація – це громада. Як нижчий соціальний організм, вона володіє низкою публічно-правових повноважень, не делегованих від держави, а приналежних їй самостійно, за власним правом, як соціальному організму» [14, с. 272].

Науковці виділяють також інші підходи до вивчення місцевого самоврядування – органічну теорію, концепцію муніципального соціалізму, теорію соціального обслуговування [11], концепцію суспільного вибору, локалістську концепцію тощо.

Таким чином, місцеве самоврядування є складним соціальним явищем. Аналіз концептуальних засад організації місцевого самоврядування продемонстрував суперечливу природу його походження.

У теоретичному визначенні закладено дихотомічний характер різнорідних за обсягом і просторовими рамками владних повноважень самоврядної влади. Ця неоднозначність дозволяє на концептуальному рівні допускати різнорідне бачення соціальної природи місцевого самоврядування.

Подальші дослідження будуть корисними в царині розширення наукових розвідок щодо теоретичних засад місцевого самоврядування, дослідження сучасного досвіду становлення й розвитку місцевого самоврядування на рівні міста.

Література.

1. Ашлей П. Местное и центральное управление. Сравнительный обзор учреждений Англии, Франции, Пруссии и Соединенных штатов / Перси Ашлей; [пер. с англ.; под ред. В. Ф. Дерюжинского]. – СПб. : О. Н. Попова, 1910. – XII, 296 с.
2. Батанов О. В. Місцеве самоврядування / О. В. Батанов // Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К. : Генеза, 2004. – 832 с. – С. 556–558.
3. Батанов О. В. Самоврядування / О. В. Батанов // Політологічний енциклопедичний словник / [за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіної, В. П. Горбатенка]. – К. : Генеза, 2004. – 832 с. – С. 590–591.
4. Васильчиков А. И. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / А. И. Васильчиков. – Санкт-Петербург : В. В. Пратц, 1872. – Т. 1 / А. И. Васильчиков. – 545 с.
5. Гнейст Р. История государственных учреждений Англии / Рудольф Гнейст; [пер. с нем.; под ред. С. А. Венгерова]. – М. : Изд-е К. Т. Солдатенкова; Тип. В. Ф. Рихтер, 1885. – 876 с.
6. Еллинек Г. Право современного государства / Георг Еллинек; [пер. с нем.]. – СПб. : Юрид. кн. магазин Н. К. Мартынова, 1908. – Т. 1 : Общее учение о государстве. – XXIV, 599 с.
7. Лазаревский Н. И. Самоуправление / Н. И. Лазаревский // Мелкая земская единица : сборник статей / [К. К. Арсеньев и др.]. – СПб. : Типография Товарищества «Общественная Польза», 1902. – 419 с. – С. 1–61.
8. Либералии // Энциклопедический словарь. Томъ XVII^а: Ледь—Лопаревъ / [Издатели : Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ)]. – С.-Петербургъ : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. – 960 с. – С. 633.
9. Мамонова В. В. Місцеве самоврядування / В. В. Мамонова // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / [Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України : наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін.]. – Харків : Вид-во ХарPI НАДУ «Магістр», 2011. – Т. 5 : Територіальне управління / [наук.-ред. колегія : О. Ю. Амосов (співголова), О. С. Ігнатенко (співголова) та ін.; за ред. О. Ю. Амосова, О. С. Ігнатенка, А. О. Кузнецова]. – 408 с. – С. 203–205.
10. Остапова Т. О. Місцеве самоврядування / Т. О. Остапова // Енциклопедичний словник з дер-

жавного управління / [уклад. Сурмін Ю. П., Бакуменко В. Д., Михненко А. М. та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України]. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с. – С. 441–442.

11. Погорілко В. Ф. Місцеве самоврядування / В. Ф. Погорілко, О. В. Батанов // Юридична енциклопедія : В 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія», 2001. – Т. 3 : К-М. – 792 с. – С. 731–732.

12. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / Адам Смит; [пер. с англ.; предисл. В. С. Афанасьева]. – М. : Эксмо, 2007. – 960 с. – (Антология экономической мысли).

13. Спенсер Г. Личность и государство / Герберт Спенсер; [пер. с англ.]. – Челябинск : Социум, 2007. – 207 с. – (Серия : «Библиотека ГВЛ : Политика»).

14. Стучка П. И. Учение о государстве и конституции РСФСР / П. И. Стучка. – М. : Главполитпросвет, 1923. – 3-е изд., испр. – 350 с.

15. Токвиль А. де. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль; [пер. с франц. / предисл. Гарольда Дж. Ласки]. – М. : Прогресс, 1992. – 554 с.

16. Чичерин Б. Н. Государство и земство / Б. Н. Чичерин // Вопросы политики. – М., 1903. – 181 с.

17. Штаерман Е. М. Либер / Е. М. Штаерман // Мифы народов мира. Энциклопедия : в 2 т. / [гл. ред. С. А. Токарев]. – М. : Советская энциклопедия, 1992. – Т. 2 : К—Я. – 719 с. – С. 52–53.

18. Штейн Л. Учение об управлении и право управления с сравнением литературы и законодательства Франции, Англии и Германии / Лоренц Штейн; [пер. с нем.]. – СПб., 1874. – 169 с.

19. Ostrom V. The meaning of American Federalism Constituting a Self-Governing Society / Vincent Ostrom. – Ics Press—San Francisco, California, 1994. – 231 p.

УДК 352.075.1

Оксана Оргієць

ІНТЕГРАЦІЯ КОМУНІЗОВАНИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАД ПІД ЧАС АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ ЯК НЕОБХІДНА УМОВА ЕФЕКТИВНОГО РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

У статті аналізуються основні передумови інтеграційних процесів, необхідні для успішного розвитку комунізованих територіальних громад під час вдосконалення адміністративно-територіальних одиниць базового рівня. Наголошується на причинах, які можуть призвести до дезінтеграції спільного буття новоутворень. Прояснення і визначення цих аспектів уможливить прогнозування реакції сучасних територіальних утворень на інтеграційні та дезінтеграційні виклики, а також забезпечить теоретичну базу для з'ясування наслідків об'єднання територіальних

© Оргієць О.М., 2012.